

بررسی انواع مداخلات رفتاری در کنترل پرخاشگری بر اساس آموزه های دین اسلام

حسین جلائی نوبری

عضو شورای پژوهشی مرکز توسعه پژوهش‌های بین رشته‌ای معارف اسلامی

و علوم سلامت منطقه ۲ کشور استادیار و هیئت علمی گروه معارف اسلامی

دانشگاه علوم پزشکی تبریز- ایران

چکیده

پر خاشگری یکی از مشکلات اجتماعی است که آسیب‌های متعدد درون فردی و بین فردی ایجاد می‌کند. روانشناسان بر اساس نظریه‌های مختلف مداخلات درمانی مختلفی را برای افراد پر خاشگر استفاده می‌کنند. با توجه به اعتقادات مذهبی قشر زیادی از افراد جامعه، استفاده از روش‌های مختلف دینی یک نیاز محسوب می‌شود. بر این اساس پژوهش حاضر با هدف بررسی انواع مداخلات رفتاری در کنترل پر خاشگری بر اساس آموزه‌های دین اسلام صورت گرفت. پژوهش حاضر توصیفی- تحلیلی است. بدین ترتیب با جستجو در مبانی نظری مفهوم پر خاشگری در روانشناسی و دین اسلام و نرم افزار جامع الاحادیث (که شامل اکثریت منابع دینی مانند قرآن کریم، نهج البلاغه، بحار الانوار، . . . است) منابع علمی مرتبط گردآوری گردید. کلیه رکوردهای شناسایی شده با تجزیه و تحلیل احادیث و آیات به دو گروه: الف: توصیف کننده آثار دنیوی و اخروی پر خاشگری ب- دستورالعمل کاربردی کنترل پر خاشگری کدگذاری گردید.

در ادامه مجموعه احادیثی که می‌توانست به عنوان دستورالعمل کاربردی کنترل پر خاشگری محسوب گردد با استفاده از دانش روانشناسی مورد تحلیل قرار گرفت. سپس با شناسایی الگوی تبیینی پر خاشگری که می‌توانست منابع دینی و همچنین روانشناسی را پوشش دهد استخراج گردید. بدین ترتیب دیدگاه «شناختی- رفتاری» الگوی مناسبی برای هدف مطالعه شناسایی شد. باورهای بنیادی، احساس اولیه، خشم و پر خاشگری ساختار تبیینی و تکاملی پر خاشگری هستند. مرور منابع دینی نشان می‌دهد که در سطح از پر خاشگری دستورالعمل‌ها و تکنیک‌هایی برای کنترل باورهای بنیادی، احساس اولیه، خشم و پر خاشگری

وجود دارد که می‌تواند به عنوان روش مقابله‌ای توسط خود فرد یا روانشناس مجرب در مداخلات بالینی مورد استفاده قرار گیرد.

واژه‌های کلیدی: احساس اولیه، باورهای بنیادی، پرخاشگری، خشم، مداخلات رفتاری.

مقدمه

خشم و پرخاشگری رفتارهای نابهنجار و پیچیده‌ای هستند که مسائل درون فردی و بین فردی متعددی را بوجود می‌آورد! خشم عبارت است از تصورات، افکار، هیجانات و احساسات فیزیکی که بواسطه ناکامی و یا احساس تهدید بیرونی بوجود می‌آید و می‌تواند از یک احساس خفیف تا یک احساس شدید عصبانیت ادامه یابد. بنابراین خشم، یک حالت خصمانه است که عمدتاً با احساسات کینه توزانه نمود پیدا می‌کند و ممکن است به شکل عصبانیت، نفرت، تحقیر و حسادت تظاهر پیدا کند و با افزایش احساس خشم ممکن است توانایی کنترل آن کاهش یابد.^۱

بر اساس شاخص‌های راهنمای آماری و تشخیصی اختلالات روانپزشکی، خشم معیار کلیدی در تشخیص پنج اختلال انفجاری متناوب، اختلال نافرمانی مخالفت ورزی، اختلال نامنظمی خلقی اخلاص گر، اختلال شخصیت مرزی، اختلال دوقطبی است.^۲

خشم با کاهش عملکرد «روانی- اجتماعی» مرتبط است و ارتباط مثبتی بین خشم و عوامل والدینی، کودکی و بزرگسالی دارد. ارتباط قوی بین خشم و اختلال دوقطبی، وابستگی دارویی، اختلال سایکوتیک، اختلال شخصیت مرزی و اسکیزوئید وجود دارد.^۳

پرخاشگری رفتاری است که به دنبال خشم ایجاد می‌شود و موجب آسیب‌های عاطفی، روانشناختی و جسمانی به دیگران می‌شود. این آسیب رساندن، به حالت‌های مختلف مانند ضربه زدن، لگد زدن یا مشت زدن و همچنین رفتارهایی نظیر پخش شایعات زشت در مورد دیگری، طرد عمدی یک فرد از گروه، اسم گذاری و مسخره کردن دیگران نیز در زمره رفتارهای پرخاشگرانه قلمداد می‌شوند.^۴

خشم در بین مردان و جوانان بزرگسال شایع است.^۵ به طوری که شیوع خشم با استفاده از پرسشنامه در نمونه دانشجویان، ۹۱ الی ۹۷ درصد گزارش شده است! شیوع کلی خشم نامناسب، شدید یا ضعیف

1- Fernandez, Anger in psychological disorders: Prevalence, presentation, etiology and prognostic implications, P124.

2- Okuda, Prevalence and correlates of anger in the community: results from a national survey, P 130.

3- Fernandez, Anger in psychological disorders: Prevalence, presentation, etiology and prognostic implications, P 124.

4- Okuda, Prevalence and correlates of anger in the community: results from a national survey, P 130.

۵- جعفری هرفته و احمدی، الگوی کنترل پرخاشگری بر اساس آموزه‌های دینی، ص ۸۲

6- Okuda, Prevalence and correlates of anger in the community: results from a national survey, P 130

کنترل نشده در نمونه اجتماعی امریکا ۷/۸ درصد گزارش شده است.^۲ مطالعه دیگری نمونه سربازان معلول جنگی انگلیس چنین گزارش شده است که شیوع خشم ۷۴ درصد و پرخاشگری ۲۸ درصد بوده است.^۳ همچنین غربالگری شیوع پرخاشگری با پرسشنامه در نمونه جوانان هند ۱۷/۷ درصد گزارش شده است. مطالعه در اردبیل- ایران درباره میزان شیوع خشونت مردان علیه زنان و متغیرهای مرتبط با آن در میان خانواده‌ها برابر ۵۵/۵ درصد، خشونت اجتماعی ۳۰ درصد، خشونت فیزیکی ۲۸/۵ درصد در خانواده‌ها وجود دارد.^۴ در کل، مطالعات از همگرایی کمی درباره شیوع خشم و پرخاشگری برخوردار هستند. بنظر می‌رسد تفاوت در یافته‌های مطالعات مختلف ناشی از تفاوت در جامعه آماری و موقعیت جغرافیایی پژوهش و ابزارهای تشخیصی است. همچنین با توجه به وجود فرقه‌ها و گروه‌های تروریستی در نقاط مختلف جهان که از رفتارهای خشونت‌آمیز گسترده‌ای استفاده می‌کنند این مساله به روشنی مشخص می‌شود که خشونت و پرخاشگری در ابعاد مختلف درون فردی و اجتماعی و سیاسی جامعه انسانی عصر حاضر حضور پررنگی دارد.

اساساً اولین واکنش فردی به تضادها و تعارض‌های بین فردی و اجتماعی و حتی فرقه ای، ابزار خشم و پرخاشگری است که ریشه بسیاری از این رفتارها ناشی از افکار منفی افراد است. از آنجایی اعتقادات دینی یکی از مهمترین شاکله‌های تفکر و باورهای فردی هستند، لذا شناخت عمیق باورهای دینی ادیان ضمن آنکه می‌تواند درک درستی از مذاهب نشان دهد زمینه کنترل درون فردی و اجتماعی را نیز بوجود می‌آورد. از طرفی دین اسلام درباره مصادیق ابراز خشم و کنترل آن دستورالعمل‌های دینی زیادی دارد که شناخت هر دو جنبه می‌تواند مفید واقع گردد.

از آنجایی که باورهای دینی ثابت و درون‌سازی شده هستند و درباره کنترل خشم و پرخاشگری مطالعات اندکی از منظر دین اسلام صورت گرفته است. این مساله از آنجایی اهمیت بیشتری پیدا می‌کند که آموزه‌های دینی را می‌توان در قالب تکنیک‌های مداخلات روانشناختی در کنترل خشم و پرخاشگری مورد استفاده قرار داد. بر این اساس پژوهش حاضر با هدف بررسی انواع مداخلات رفتاری در کنترل پرخاشگری بر اساس آموزه‌های دین اسلام صورت گرفته است. نتایج این مطالعه می‌تواند گام مهمی در استفاده از روانشناسی فرهنگی و تفاوت‌های اعتقادی مراجعین به کلینیک‌های روانشناختی در کنترل پرخاشگری و پیشبرد اهداف درمان باشد.

1- Ahmed, Prevalence of Anger in Medical Students: A Tertiary Care Experience from a Developing Country, P 4258.

2- Okuda, Prevalence and correlates of anger in the community: results from a national survey, P 130

3- Turgoose, Anger and Aggression in UK Treatment-Seeking Veterans with PTSD, P 86

۴- نریمانی و آقا محمدیان، بررسی میزان خشونت مردان علیه زنان و متغیرهای مرتبط با آن در میان خانواده‌های ساکن در شهر اردبیل، ص ۱۰۷

روش

پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی است. بدین ترتیب با بررسی کتابخانه‌ای در مبنای نظری مفهوم پرخاشگری در روانشناسی و همچنین بررسی در منابع اسلامی شامل قرآن و کتب نقل حدیث صورت گرفت. بدین ترتیب با جستجو در نرم افزار جامع الاحادیث (که شامل اکثریت منابع دینی مانند قرآن کریم، نهج البلاغه، بحار الانوار، . . . است) و با استفاده از کلیدواژه‌های «غضب» و «غیظ» تعداد ۳۸۳۷ مورد از آیات، احادیث و روایات مرتبط شناسایی گردید. کلیه رکوردهای شناسایی شده با تجزیه و تحلیل احادیث و آیات به دو گروه:

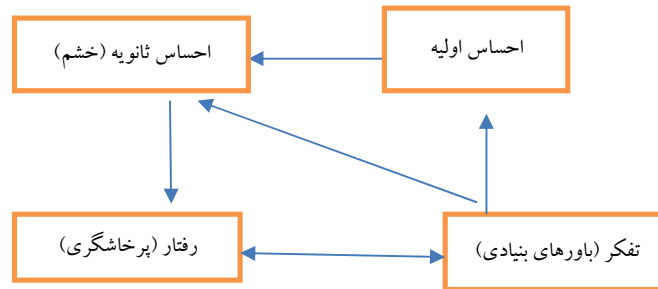
- ۱- توصیف‌کننده آثار دنیوی و اخروی پرخاشگری
- ۲- دستورالعمل کاربردی کنترل پرخاشگری کدگذاری گردید. در ادامه مجموعه احادیثی که می‌توانست به عنوان دستورالعمل کاربردی کنترل پرخاشگری محسوب گردد با استفاده از دانش روز روانشناسی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. سپس با شناسایی الگوی تبیینی پرخاشگری که می‌توانست منابع دینی و همچنین روانشناسی را پوشش دهد استخراج گردید. بدین ترتیب دیدگاه «شناختی- رفتاری» الگوی مناسبی برای هدف مطالعه شناسایی شد. در ادامه احادیث مورد شناسایی در قالب تکنیک‌های درمانی در کنترل پرخاشگری و انواع مداخلات رفتاری در کنترل پرخاشگری بر اساس آموزه‌های دین اسلام ارائه گردید.

الگوی تبیینی رفتار پرخاشگرانه متناسب با آموزه‌های دینی

نظریه‌ها و دیدگاه‌ها و همچنین مطالعات زیادی وجود دارد که به تبیین خشم و پرخاشگری می‌پردازند. یکی از رویکردهایی که به طور عمیق به تبیین پرخاشگری می‌پردازند نظریه شناختی- رفتاری است. در این رویکرد بر تأثیر باورها، تفکرات و نگرش‌های فرد بر احساسات و رفتارها پرداخته می‌شود. یکی از اساسی‌ترین اصول نظریه‌های شناختی- رفتاری این است که افکار غیرواقعی و غیرمنطقی و یا افکار تحریف‌شده، باعث بروز رفتارهای نابهنجار و از جمله پرخاشگری هستند. بدین ترتیب یک فکر غیرمنطقی یا باور در نهان یا هشیار فرد قرار دارد. بر اساس نظریه شناختی- رفتاری، در فرایند شکل‌گیری رفتار پرخاشگرانه، افراد درست قبل از خشمگین شدن احساسی دارند که احساسی غیر از خشمگین شدن است، شاید قبل از خشم احساس ترسی وجود دارد از اینکه به فرد حمله یا توهین و ظلمی شده است و متعاقب این ترس احساس خشم به منظور مقابله با ناکامی و یا احساس تهدید بوجود می‌آید. بنابراین یک احساس اولیه که ترس یا ناکامی است موجب بروز احساس ثانویه به نام خشم می‌شود. در تداوم خشم و ابراز آن به صورت آسیب‌های عاطفی، روانشناختی و جسمانی پرخاشگری بوجود می‌آید. درباره اینکه چه عواملی موجب بروز احساس اولیه می‌شود به عقاید بنیادی و افکار واسطه‌ای می‌توان اشاره کرد. باورهای

بنیادی در حقیقت راه انداز احساس اولیه هستند. باورهای بنیادی بواسطه تجربه های قبلی یا افکار و اعتقادات شخصی یا اجتماعی آموخته شده اند.

نمودار ۱- مدل شناختی- رفتاری پرخاشگری بر اساس آموزه های دینی

ارتباط تفکر، احساس و رفتار (باورهای بنیادی، احساس اولیه و ثانویه و پرخاشگری) می تواند دو طرفه نیز باشد اساساً بسیاری از باورهای بنیادی ما با انواع هیجانات درگیر هستند اساساً دانش با احساس راحتی و خوشی همراه است. همین مساله بزرگترین نشانگر ارتباط باورهای بنیادی با احساس است. با توجه به فرایند شکل گیری رفتار پرخاشگرانه چنین به نظر می رسد که گستره رفتار پرخاشگری در مرحله تجربه احساس اولیه و ثانویه درون فردی است. در مرحله ابزار خشم (پرخاشگری) نمود بین فردی دارد. اما آنچه به اهمیت و پیچیدگی مساله منجر می شود، سطح آسیب پرخاشگری به دیگران است که می تواند از یک نفر تا عده زیادی از افراد بشر آسیب رسان باشد. اساساً فردی که در مقام تصمیم گیر، برای نسل کشی قومی دستور صادر می کند بالطبع از پرخاشگری بالاتری رنج می برد. بر این اساس بسیاری از سیاستمدارانی که در پشت ویرین رفتارهای به ظاهر محترمانه و شیک شان چهره ای آتشین از خشونت دارند، دود آن به چشم بشریت می رود. لذا شناخت مساله پرخاشگری در این افراد مراحل شکل گیری پرخاشگری را خیلی پیچیده می نماید. به طوری که با شکل گیری احساس اولیه و ثانویه رفتار پرخاشگری در قالب تصمیم گیری و دستور رفتار پرخاشگرانه نمایان می شود.

کنترل پرخاشگری بر اساس آموزه های دین اسلام

مطابق با آنچه درباره فرایند شکل گیری رفتار پرخاشگرانه و همچنین ابعاد شناختی و عاطفی مرتبط با خشم و خشونت وجود دارد بنظر می رسد که در مدیریت و کنترل پرخاشگری لازم است هم در سطح باورهای

بنیادی، احساس اولیه و خشم و پرخاشگری مداخلات صورت گیرد. با مرور احادیث و آموزه‌های دین اسلام و بررسی عمیق آنها بنظر می‌رسد دین اسلام به منظور کنترل پرخاشگری در تمام این سطوح تکنیک‌های مختلف مداخله‌ای به منظور کنترل پرخاشگری ارائه کرده است. به طوری که در هر سطح از بروز پرخاشگری می‌توان آن را کنترل کرد. اساساً در این رویکرد کنترل کامل پرخاشگری وقتی می‌تواند به وقوع بپیوندد که فرد بتواند بر همه سطوح از فرایند شکل‌گیری پرخاشگری تسلط داشته باشد و تحت کنترل وی باشد. در مدل شناختی- رفتاری پرخاشگری چهار سطح در ساختار پرخاشگری و شکل‌گیری آن نقش دارد:

عقاید بنیادی: اعتقادات و باورهای هشیار/ ناهشیار؛ دانش شخصی یا فرهنگی جذب شده

احساس اولیه: شامل ترس، ادراک تهدید/ کاهش حرمت یا کاستن از کبر خیالی یا واقعی

احساس ثانویه: بروز علایم فیزیولوژیکی انگیزندگی بدنی و عصبی که از آن به خشم تعبیر می‌شود. «خشم» قدرت‌نمایی در برابر احساسات اولیه‌مان به منظور پنهان کردن آنها است.

پرخاشگری: رفتار مقابله‌ای برای غلبه بر احساس اولیه و ثانویه است که به صورت رفتار نمایان مانند انجام رفتار آسیب‌رسان.

مداخلات مبتنی بر اصلاح باورهای بنیادی در کنترل پرخاشگری

عقاید دینی مجموعه باورهای پذیرفته شده است که هر مسلمان لازم است به آنها تجهیز گردد. بنظر می‌رسد فرد مسلمان با پذیرفتن آنها که - در رابطه با جایگاه انسان در برابر خداوند و همچنین در برابر سایر مخلوقات است - می‌تواند کنترل‌های زیادی بر افکار بنیادی و احساس اولیه و خشم و پرخاشگری خود داشته باشد. اصول دین اسلام دارای پنج اصل (توحید، معاد، نبوت، عدل، امامت) است. که از عقلانیت، ثبات، جهان‌شمولی و کلیت مستحکمی برخوردار است. در کنار اصول دین که ملاک ورود به دین است، مجموعه دیگری از عقاید وجود دارد که درک عمیق‌تر و صحیح از آنها به استحکام اصول پنجگانه کمک زیادی می‌کند. این عقاید ممکن است از نظر عقلانیت، ثبات، تاثیرگذاری از استحکام کمتر و مبتنی بر تفاسیر درون فردی برخوردار باشد. مجموعه این باورهای دینی مسلمان مومن در نقش همان باورهای بنیادی روانشناختی قرار دارد که بر رفتارهای دینی و اجتماعی آنها تاثیرگذار است. بدین ترتیب سطح معرفت فرد از اصول دین و شیوه عمل به آنها و همچنین باورهای دینی عامل شناختی مهمی در تشکیل صفات و شخصیت افراد مومن محسوب می‌شود. متأسفانه در روانشناسی نوین به این مساله توجه کمتری صورت گرفته است و مداخلات و تکنیک‌های دینی در مدیریت رفتار کمتر تئوری سازی شده است. در

زیر نمونه‌هایی از باورهای بنیادی اسلامی که به تشکیل شناخت و سپس احساس و رفتار منجر می‌شود اشاره می‌گردد.

توحید: خداوند یکتا، خالق و حاکم بر هستی است. لذا همه مخلوقات از حیث مخلوق بودن یکسان هستند. تفاوت‌های افراد شامل سلايق، توانمندی‌های افراد موقعیتی بوده و تقوی تنها ملاک برتری افراد از نظر خداوند است. تکبر شایسته خداوند است و تواضع در برابر خداوند و مخلوقات از مهمترین دستورات دینی است.

معاد: تمام اعمال انسان پیوسته بر وی عودت داده می‌شود. تفکرات، احساسات و رفتارهای قبلی در رفتارهای آتی تاثیرگذار است. شدیدترین و نهایی‌ترین معاد رفتار در عالم برزخ و قیامت نمود خواهد داشت.

نبوت: پیامبر انسان کامل و تربیت یافته خداوند و متصل بر خداوند است. لذا تبعیت از افکار، احساس و رفتار وی واجب است.

عدل: عدل به معنای رعایت استحقاق‌ها در مقام تشریح و قضاوت و حسابرسی و اعطای پاداش یا اعمال مجازات در مقابل ظلم. همچنین عدل با مفهومی اخلاقی به معنای رعایت حقوق دیگران در مقابل ظلم به معنای تجاوز به حقوق دیگران است

امامت: امام انسان کامل و تربیت یافته پیامبر و متصل بر خداوند است. لذا تبعیت از افکار، احساس و رفتار وی واجب است.

انسان خطاکار است و می‌تواند با اظهار ندامت به خداوند یا صاحب حق و جبران مافات توبه نماید. قبول عذر انسان خطاکار و بخشش او وظیفه اخلاقی مومنین است.

توجه به خانواده، فامیل، همسایگان، دوستان، همکاران و امورات مسلمین از وظایف مومنین است. دعاکردن به آنها، جایگزینی خود به جای آنها در مسایل اجتماعی، میانجیگری در جهت حل اختلافات بین فردی دیگران وظیفه اخلاقی مومنین است.

با استناد به این باورهای بنیادی در مسلمانان چنین مستفاد می‌شود که بسیاری از رفتارهای پرخاشگرانه ناشی از عوامل شناختی یا فقدان کنترل بر باورهای بنیادی در بین برخی مسلمانان است.

باورهای بنیادی مرتبط با تکبر

اینکه فردی در مقابل انسان دیگر خشونت و پرخاشگری نابهنجار نشان می‌دهد در اصل، تفکر یا رفتار خود را محق و برتر از فرد مقابل می‌بیند و با اعمال پرخاشگری می‌خواهد از پایمال شدن حق خود جلوگیری کند. به عبارت دیگر فرد پرخاشگر خود را مستحق بهتر از آنچه بوجود آمده ارزیابی می‌کند. در همین

راستا حدیثی از امام رضا (علیه‌السلام) نقل شده است که حضرت عیسی (علیه‌السلام) در پاسخ به سؤالی درباره ریشه خشم فرموده‌اند ریشه خشم خود بزرگ بینی و گردن فرازی و حقیر شمردن مردم است^۱ بر این اساس در آموزه‌های دینی یکی از علل شکل‌گیری احساس اولیه در رفتار پرخاشگری وجود تکبر و خودبزرگ‌بینی است. همسو با تفسیر این حدیث یافته‌های متعدد پژوهش‌های روانشناختی نشان می‌دهد که افراد دارای ختلال دوقطبی و هیپو مانیایی - که از افکار خود بزرگ پنداری رنج می‌برند- تجربیات بیشتری از خشم و پرخاشگری گزارش می‌کنند.^۲ همچنین مطالعه در افراد کمال‌گرا حاکی از آن است که کمال‌گرایی با تجربیات بیشتر ترس و خشم و پرخاشگری‌های افراطی همراه است.^۳ همچنین گزارش‌های متعددی از وجود تجربه خصومت، خشم و درباره تجربیات خشم و پرخاشگری در اختلال شخصیت مرزی که با تکبر کاذب و شکننده زیادی همراه است وجود دارد.^۴ بر این اساس، در دین اسلام تکبر پایه بسیاری از رفتارهای نابهنجار درون فردی و بین فردی محسوب می‌شود. و آن را دروازه ورود به پلیدی‌ها معرفی کرده است.

لذا دوری از تکبر و تقویت باورهای بنیادی اسلامی و اتخاذ تواضع در ارتباط دیگران گام مهمی در کاهش بسیاری از پرخاشگری‌های بین فردی محسوب می‌شود. مطابق با تعالیم اسلام به منظور کنترل تکبر و پرخاشگری، باید توصیه به تفکر درباره قدرت خداوند و بسیار یادآوری روز معاد صورت گیرد. این تکنیک ضمن آنکه گامی در راه مقابله با تکبر است عاملی در برابر کنترل خشم و پرخاشگری نیز محسوب می‌شود.

امام صادق (علیه السلام): مَنْ لَمْ يَمْلِكْ غَضَبَهُ لَمْ يَمْلِكْ عَقْلَهُ. کسی که اختیاردار خشم خود نباشد، اختیاردار خرد خود نیست.^۵

دعا کردن برای دیگران

دعا به معنای توجه و روی آوردن به دیگری برای متوجه کردن او به سوی خود است.^۶ که به عنوان و یکی از روش‌های ارتباطی بین انسان و خداوند مطرح است. دعا کردن برای اعضای خانواده، همسایه، دوستان و

۱- طبرسی، مشکاة الأنوار فی غررالاحیاء، ص ۳۸۳

2- Ballester, Is bipolar disorder specifically associated with aggression, P 283.

3- Chester, Maladaptive perfectionism's link to aggression and self-harm: Emotion regulation as a mechanism. P 443.

4- Cackowski, Anger and aggression in borderline personality disorder and attention deficit hyperactivity disorder - does stress matter ,P 1.

۵- کلینی، الکافی، جلد ۲، ص ۳۰۵

۶- بیابانی اسکویی، دعا پیوند انسان با خدا، ص ۴۴

همکاران و حتی برای عموم مردم یکی از دستورهای مهم اخلاقی در دین اسلام است. حضرت علی (علیه السلام) می فرماید: «دعا کلید رحمت خداوند و چراغ روشنی برای تاریکی های دنیا و آخرت است.» دعا کردن به خود ضمن آنکه جنبه مهمی از معنویت محسوب می شود به ارتقاء سلامت روانی افراد نیز کمک می کند! اساساً اگر دعا درباره دیگران (مثلاً اعضای خانواده) و بویژه افرادی باشد که حساسیت زیادی باشد، نتایج مربوط به آن خیلی گسترده تر از دعا برای خود شخص خواهد بود. از نظر روانشناختی دعا کردن برای کاهش خشم و پرخاشگری خود ضمن آنکه موجب خودهشیاری بیشتر به نقایص درون فردی می شود، انگیزه خوبی برای اصلاح پرخاشگری بوجود می آورد. همچنین دعا کردن برای سایرین و حتی برای کسانی که بواسطه رفتارهای خود احساس اولیه و ثانویه و حتی پرخاشگری در ما بوجود می آورند ضمن آنکه موجب از بین رفتن خصومت بین فردی و اصلاح باورهای بنیادی منفی می شود، به ارتقاء خودکنترلی هیجانات منفی فرد نیز کمک می کند.

خداوند متعال در آیه ۶۰ سوره غافر می فرماید: «پروردگار شما گفته است: مرا بخوانید تا دعای شما را بپذیرم! کسانی که از عبادت من تکبر می ورزند به زودی با ذلت وارد دوزخ می شوند!»

باورهای بنیادی مرتبط با عفو و بخشش

بخشش فرایند گذشتن از خطای دیگران است که یا به علت انگیزه آرامش درونی یا بهبود روابط با خاطی و یا به منظور انجام رفتاری ارزشی صورت می گیرد و دارای پیامدهای رهایی از احساس منفی نسبت به فرد خطاکار، غلبه بر رنجش حاصل از بدی و پرهیز از عصبانیت، دوری، جدایی و انتقام نسبت به فرد خطاکار می باشد.^۳ بنابراین هر چند انتقام گرفتن پاسخ طبیعی انسان در برابر خطاهای دیگران است.^۴ اما بخشش یک فضیلت اخلاقی است که در برابر خطای دیگران انجام می شود.^۵ عفو به معنای "نگرفتن انتقام در برابر خطای دیگران توسط شخص قادری که حق انتقام گرفتن را دارد"، نزدیکترین معنا با کلمه بخشش را دارد. هر دو دیدگاه روانشناسی و قرآن بر تأثیر عفو در ایجاد صلح، افزایش بهزیستی روانی و رضایت از زندگی تأکید دارند. اما در قرآن کریم، علاوه بر بیان روابط بخشش با متغیرهای دیگر، فضل را علت بخشش می داند و عفو کردن را مشروط به شرایطی کرده است و همچنین با جهت گیری اخروی، بیشترین انگیزه انجام بخشش را در معتقدان به خود ایجاد می کند.^۶ به منظور درک

۱- مجلسی، بحارالانوار، جلد ۹۰، ص ۳۰

2- Anderson, Private prayer associations with depression, anxiety and other health conditions: an analytical review of clinical studies, P 635

3- Enright, Freedman, & Rique, The psychology of interpersonal forgiveness, P 46

4- Myerberg, FORGIVENESS AND SELF-REGULATION: Forgiveness as a Mechanism of Self-Regulation: An Ego-Depletion Model, P 106

5- Enright, Freedman, & Rique, The psychology of interpersonal forgiveness, P 47

۶- ایمانی فر، بخشش از دیدگاه روان شناسی و قرآن کریم، ص ۱۷۶

بهرتر مفهوم بخشش، بررسی مفهوم خطا الزامی است. خطاها رویدادهایی هستند که هرکس آن را برخلاف انتظار و فرضیات خود، دیگران و جهان می‌داند. هنگامی که افراد خطاها را تجربه می‌کنند، آنها به طور معمول افکار منفی مثل "این خطا زندگی‌ام را ویران کرده است"، احساساتی مثل "خشم" یا رفتاری مثل "انتقام گرفتن" را رشد می‌دهند که به خطاکار، نوع خطا و نحوه انعکاس پاسخشان (شناختی، عاطفی یا رفتاری) به فرد خطاکار مربوط است. بنابراین، پاسخ‌های فرد بخشنده به مجموعه‌ای از افکار، هیجانات یا رفتارهایی برمی‌گردد که وی در قبال خطاکاران، خطاها و پیامدهای همراه با خطاها از خود بروز می‌دهد.^۱

هنگامی که افراد می‌بخشند، تأیید می‌کنند که خطایی رخ داده است و سپس با پردازش شناختی، عاطفی یا رفتاری به ارزیابی مجدد از خطا و خطاکار می‌پردازند؛ یعنی فرد بخشنده با ارزیابی مجدد، فرد خطاکار را به شیوه جدیدی مورد قضاوت قرار می‌دهد. بخشش، انگیزش‌های منفی مانند انتقام جویی در برابر فرد خاطی به انگیزش مثبت آشتی و خوش نیتی تغییر می‌یابد. به عبارت دیگر، بخشش انگیزش‌های تجدیدشده مرتبط با انگیزش‌های آشتی و خوش نیتی است.^۲

بخشش شاهراه سلامت روانی است.^۳ بطوری که مطالعات مختلف تاثیر بخشش را بر ابعاد مختلف سلامت درون فردی و بین فردی تأیید کرده‌اند.^۴

از دیدگاه قرآن کریم بخشش نتایج مختلفی برای فرد و جامعه دارد به طوری که بخشش موجب رفع خیانت از دیگران، رفع سختی از دیگران و جلوگیری از تخلف دیگران می‌شود.^۵ یکی دیگر از نتایج عفو این است که اگر شخص عفو شده دوباره آن کار را تکرار کند، راه را برای انتقام کامل و شدید عفوکننده باز می‌کند.^۶ همچنین داشتن اجر در نزد خداوند^۷ عفو کردن مقدمه اصلاح کردن است؛ یعنی تا عفو نکنی (نادیده نگیری) شرایط برای اصلاح آماده نمی‌شود؛ احتمال افزایش سپاسگزاری و تشکر فرد عفو شده را بالا می‌برد.^۸ از نتایج عفو دیگران، مورد عفو قرار گرفتن فرد عفوکننده توسط خداوند

- 1- Myerberg, FORGIVENESS AND SELF-REGULATION: Forgiveness as a Mechanism of Self-Regulation: An Ego-Depletion Model, P 106.
- 2- Thompson, Dispositional forgiveness of self, other, and situations, P 316.
- 3- Hook, Forgiveness, individualism and collectivism.
- 4- Matsuyuki, An examination of the process of forgiveness and the relationship among state forgiveness, self compassion, and psychological well being experienced by Buddhists in the united states, P 56
- 5- Akhtar, Understanding the Relationship Between State Forgiveness and Psychological Wellbeing: A Qualitative Study, P 450

۶- بقره، ۱۸۷

۷- مائده، ۹۵

۸- شوری، ۴۰

۹- شوری، ۴۰

۱- بقره، ۵۲

است! عفو و صفح و غفران دیگران باعث می شود تحت شمول غفران و رحیم بودن خدا قرار بگیری.^۲ عفو ایجاد راه چاره برای افراد بیچاره است.^۳ عفو خداوند باعث رفع مصیبت می شود.^۴ انفاق، فرو بردن خشم است و عفو باعث می شود انسان از گروه محسنین قرار بگیرد.^۵ اگر عفو کنیم، احتمال ارتکاب بی تقوایی در رابطه با موضوع عفو کمتر است.^۶ در کل بخشش توصیف کننده جامعترین^۷ و معتدلترین^۸ روش زندگی است که اصول اساسی تمامی ادیان الهی را تأیید می نماید.^۹

مداخلات مبتنی بر کنترل احساس اولیه در آموزه های دین اسلام

همانطور که اشاره گردید احساس تهدید یا ترس اولین واکنش هیجانی به تهدید ادراک شده است. ریشه احساس اولیه شناختی و ادراک تهدید است. به عبارت دیگر اندیشه ای بنیادی در فرد وجود دارد که برخی محرکات را عامل تهدید ارزیابی می کند. چه بسا اینکه تهدید واقعی یا صرفاً ادراک شخصی از وجود تهدید باشد. بنابراین آنچه می تواند در شکل گیری و کنترل احساس اولیه نقش موثری داشته باشد مرور مجدد باورهای بنیادی در انسانها است که می تواند به کنترل بسیاری از احساس های اولیه نابهنجار کمک کند. لذا مداخله در باورهای بنیادی یکی از بهترین روش های کنترل احساس اولیه نیز محسوب می شود. از آنجایی که باورهای بنیادی انسان و با توجه به تفاوت های فردی تا حدودی از جنبه ناهشیاری برای انسان برخوردار است لذا تسلط بر همه باورهای اثرگذار بر رفتار و کنترل آن عملاً خیلی دشوار است. اما می توان باورهای بنیادی را از احساس اولیه تشخیص داد.

۲- نساء، ۱۴۹

۳- تغابن، ۱۴

۴- نساء: ۹۸ و ۹۹

۵- شوری: ۳۰

۶- آل عمران: ۱۳۴

۷- بقره: ۲۳۷

۸- مائده: ۳

۹- بقره: ۱۴۳

۱۰- نساء: ۱۶۲

۱۱- ایمانی فر، بخشش از دیدگاه روان شناسی و قرآن کریم، ص ۱۷۵.

دیدگاه‌گیری و همدلی گامی و احساس اولیه

یکی از مهمترین روش‌های که به درک عواطف اجتماعی و تحکیم آن کمک می‌کند دیدگاه‌گیری و همدلی است. دیدگاه‌گیری یعنی جایگزینی شناختی خود به جای دیگری^۱. و همدلی یعنی توانایی درک کردن حالت هیجانی دیگران و احساس کردن همراه با آنها، یا پاسخدهی هیجانی به شیوه مشابه تعریف شده^۲. اجتماعی بودن مستلزم داشتن تعامل با دیگران و یک تعامل قاطع مستلزم درک دیدگاه دیگری است. دیدگاه‌گیری از منظر دیگری به موضوع نگریستن، افکار و احساسات او را در نظر گرفتن، و یا بیانی دیگر بر دیده دیگری نشستن است^۳. در نظریه مقایسه اجتماعی گفته می‌شود که انسانها با مقایسه خودشان با دیگران، افکار و کنش‌های خود را ارزیابی می‌کنند. طبق این دیدگاه افراد، نیازمند دیدگاههای دقیق در مورد دنیا و خودشان هستند. تا اطلاعات حاصل از مقایسه اجتماعی را برای ارزیابی خودشان استفاده کنند^۴. در همین راستا یکی از تکنیک‌هایی که به منظور افزایش توانایی دیدگاه‌گیری و همدلی در آموزه‌های دین اسلام وجود دارد و در نهج‌البلاغه حدیثی از امام علی (علیه السلام) توصیه شده است: «ای فرزند عزیز، نفس خویش را میزانی بین خود و بین دیگران قرار ده، پس برای دیگران دوست بدار آنچه را که برای خودت دوست میداری، و خوش ندار برای دیگران آنچه را برای خودت خوش نداری»^۵.

از رسول خدا (صلی‌الله‌علیه و آله) نقل شده: «ایمان آدمی به کمال نمی‌رسد مگر هنگامی که دوست داشته باشد برای برادرش آنچه برای خودش دوست دارد، و ناپسند شمرد برای برادر دینی خود، آنچه را که برای خود ناپسند می‌شمرد»^۶.

بواسطه نقش مهم همدلی در سلامت روانی، سازه همدلی در روان‌درمانی راجرز یک سازه محوری و بخشی از مداخلات درمانی بر روی تجربیات معنادار و در دسترس حاضر مراجع محسوب می‌شود و در روان‌تحلیلی تأکید روی همدلی جهت بدست آوردن ساختار ناهشیار تجربه استفاده می‌شود^۷. بر این اساس گزارش‌های مختلف بر اهمیت دیدگاه‌گیری و همدلی در خشم و پرخاشگری^۸، افزایش همدلی احساس مسئولیت‌پذیری و کاهش تحلیل پاداش مادی و نوع دوستی^۹ تأکید کرده‌اند. از طرفی به نظر

1- Abdi, Causal relation of perspective taking, emotional comparing, sex role orientation, self monitoring, and emotion regulation with emotional empathy of university students, P 42

۲- برک، روانشناسی رشد، ص ۱۰۵

۳- محسنی، نظریه‌ها در روانشناسی رشد، ص ۱۴۹

۴- فرانزوی، روانشناسی اجتماعی، ص ۲۰۶

۵- سیدرضی، نهج‌البلاغه، نامه ۳۱

۶- ابن‌ابی‌الحدید، شرح نهج‌البلاغه، ج ۱۶، ص ۸۴

۷- فیرس و ترال، روانشناسی بالینی، ص ۱۶۸

8- Winter, Social cognition in aggressive offenders: Impaired empathy, but intact theory of mind, P 670.

۹- کلاتری، بررسی بی‌تفاوتی و نوع‌دوستی در جامعه شهری ایران و عوامل موثر بر آن، ص ۲۸

می رسد که افراد پرخاشگر حداقل در زمان ابراز رفتارهای تهاجمی در برابر قربانی، همدلی خیلی کمتری دارند و آنها را مستحق عفو و بخشش نمی بینند.

کنترل احساس ثانویه در آموزه های دین اسلام

احساس ثانویه در رفتار پرخاشگری، احساس مربوط به انگیزتگی بدنی است که از آن به خشم یاد می شود. فیزیولوژی عصبی بدن در حالت خشم نشان می دهد که در حالت خشم اعصاب سمپاتیک فعال می شود و بدن به مدتی در حال استرس آور یا اورژانسی آماده واکنش است. به همین سبب اعصاب سمپاتیک پمپاژ خون را به قلب افزایش می دهد و کیسه های هوایی را برای راحت تر کردن تنفس گشاد می کند. این باعث می شود بدن انرژی ذخیره شده را آزاد کند. این اعصاب همچنین باعث می شوند کف دست عرق کند، مثانه ها منبسط شوند، آن عملکرد قسمتهایی از بدن را که برای مواقع ضروری کاربرد ندارند را کند می کند. در این حالت خودکنترلی فرد کاهش می یابد و ممکن است رفتارهای نابهنجار مانند اهانت و پرخاشگری فیزیکی بروز نماید.

بدلیل حاکم بودن سیستم سمپاتیک و کاهش خودکنترلی فرد در حال خشم و پرخاشگری لذا هر عملی که موجب شود در فعالیت سیستم سمپاتیک وقفه ای هر چند کوتاه بوجود آید امکان مدیریت بیشتر بر فعالیت سمپاتیک افزایش می یابد. بر این اساس در آموزه های دینی به منظور کنترل پرخاشگری انجام رفتارهایی که می تواند به تغییر موقعیت و وضعیت بدنی منجر شود توصیه هایی وجود دارد. از طرفی مطابق با دیدگاه روانشناسان شناختی این عمل را با تغییر توجه مرتبط دانست.

امام باقر (علیه السلام) فرموده اند: «هر کس خشمگین شود، اگر ایستاده است بنشیند؛ در این صورت، وسوسه شیطان از او دور می شود و اگر نشسته است برخیزد.»^۱

پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله) فرموده اند: «هرگاه یکی از شما خشمگین شد، اگر ایستاده است بنشیند و چنانچه خشمش برطرف نشد، دراز بکشد.»^۲

امام حسن (علیه السلام): «اندیشه، جز به هنگام خشم شناخته نشود.»^۳

پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: «هرگاه فردی از شما خشمگین شد، وضو بگیرد.»

امام علی (علیه السلام): «خشم را با خاموشی درمان کنید و خواهش نفس را با خرد.»

۱- خداپناهی، روان شناسی فیزیولوژیک، ص ۷۶

۲- الامالی، الصدوق، جلد ۱، ص ۳۴۰

۳- جوزی اصفهانی، الترغیب و الترہیب، ص ۴۵۰

۴- مجلسی، بحار الأنوار، ص ۱۱۳

امام (علی علیه السلام) در فرمان استناداری به مالک اشتر می‌فرماید: «تندی خشم و ضرب دست و تیزی زبانت را مهار کن و با نگهداشتن زبانت به گاه خشم و درنگ کردن در حمله و نشان دادن ضرب دست، خود را از همه این صفات زشت نگه دار (و هرگاه این حالات به تو دست داد، نگاهت را به آسمان بردار) تا خشم آرام گیرد و عنان اختیارت را در دست گیری و تو هرگز بر خود چنین تسلطی پیدا نکنی، مگر آنگاه که فکر و ذکر خود را پیوسته متوجه معاد و بازگشت به سوی پروردگارت گردانی.»^۱

کنترل احساس ثانویه با فروخوردن خشم

اصطلاح «کظم غیظ» یعنی خودداری از اظهار خشم و نگه داشتن آن در دل است. انسان در روابط اجتماعی با دیگران، بعضاً با عملکرد غلط آنها و خطاهایی دور از انتظار مواجه می‌شود و این باعث عصبانی شدن فرد می‌گردد. در چنین حالتی، وظیفه اخلاقی و دینی انسان این است که خشم را آشکار نکند و به آن ترتیب اثر ندهد. این نوع مقابله، یک تکنیک به منظور مقابله با احساس ثانویه می‌باشد نه رفتار پرخاشگری.

الإمامُ الباقِرُ (علیه السلام): «کسی که خشمی را فرو خورد در حالی که می‌تواند آن را اعمال کند، خداوند در روز قیامت دلش را از ایمنی و ایمان بیاکند.»^۴

الإمامُ علی (علیه السلام): «کسی که از خدا بترسد، هنگام خشم انتقام نمی‌گیرد.»^۵

بر خلاف نظریه روان‌پویایی فروید که ابزار هیجان و خشم را یکی از راه‌های کنترل خشم معرفی کرده است. اما در مقابل در آموزه‌های دینی به فرو خوردن خشم تاکید شده است. یافته‌های روانشناسان نیز حاکی از آن است که ابراز خشم موجب افزایش پرخاشگری می‌شود. بر همین اساس در برخی از آموزه‌های دینی بر سکوت، تغییر وضعیت، نشستن و... توصیه شده است.

کنترل پرخاشگری در آموزه‌های دین اسلام

بر اساس آنچه اشاره گردید پرخاشگری رفتاری است که از باورهای بنیادی و احساس اولیه و ثانویه نشأت می‌گیرد. بنابراین شدت سطوح قبلی و تعدد پرخاشگری‌های قبلی یکی از مهمترین معیارهای تشخیصی در میزان پرخاشگری محسوب می‌شود. بنابراین بواسطه باورهای بنیادی شدید احساس اولیه و ثانویه و رفتار پرخاشگری شدید نیز بوجود می‌آید. روانشناسان شناختی- رفتاری در درمان پرخاشگری به مداخلاتی

۱- سیدرضی، نهج البلاغه، ص ۵۳

۲- راغب اصفهانی، مفردات، ج ۳، ص ۳۳

۳- نصر اصفهانی، اخلاق دینی در اندیشه شیعی، ص ۱۱۷

۴- کلینی، الکافی، ص ۱۱۰

۵- آمدی، غرر الحکم، ص ۱۵۸

درسطوح قبلی پرخاشگری تمایل زیادی نشان می دهند. اما در آموزه های دینی به مواردی اشاره شده است که فرد پرخاشگری در زمان بروز پرخاشگری با رعایت آنها ممکن است از تشدید پرخاشگری بتواند بکاهد.

نتیجه گیری

پژوهش حاضر که با هدف بررسی انواع مداخلت رفتاری در کنترل پرخاشگری بر اساس آموزه های دین اسلام صورت گرفت. بدین ترتیب با جستجو در مبانی نظری مفهوم پرخاشگری در روانشناسی و مجموعه احادیث نرم افزار جامع الاحادیث و تحلیل محتوی احادیث نشان داد که دو گروه محتوی احادیث درباره پرخاشگری وجود دارد.

الف- توصیف کننده آثار دنیوی و اخروی پرخاشگری

ب- دستورالعمل کاربردی کنترل پرخاشگری.

بر اساس احادیث موجود نظریه شناختی- رفتاری الگوی مناسبی برای تحلیل روانشناختی در این احادیث است. به طوری که باورهای بنیادی، احساس اولیه و خشم و پرخاشگری ساختار اصلی پرخاشگری محسوب می شوند و احادیث بدست آمده می توانند متناسب با هر کدام از باورهای بنیادی، احساس اولیه و خشم و پرخاشگری مدنظر قرار گیرند. به طوری که اصول دین و احکام اخلاقی دین و دعاها و اذکار عامل کنترلی در باورهای بنیادی و احساس اولیه هستند. تفکر، فروخوردن خشم، غسل و وضو، تغییر موقعیت بدن درباره کنترل خشم تبیین خوبی دارند. همچنین طلب بخشش، توبه می توانند در کنترل رفتار پرخاشگرانه مورد استفاده قرار گیرند. اما درباره اینکه با وجود این همه دستورالعمل در آموزه های دینی چرا خشم و پرخاشگری و خشونت در بین برخی از مسلمانان رواج دارد. بنظر می رسد مهمترین پاسخ این سوال در جهل و نافرمانی این افراد و عدم عمل به دستورات دینی خواهد بود.

فهرست منابع و مآخذ

- قرآن
- نهج البلاغه
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه الله، شرح نهج البلاغه، ترجمه: غلامرضا لایقی، تهران: کتاب نیستان، ۱۳۸۸ ه. ش
- ابن بابویه، محمد بن علی، امالی صدوق، قم: نسیم کوثر، ۱۳۸۹ ه. ش
- ایمانی فرحمیدرضا و فاطمی جمیله و امینی فاطمه، «بخشش از دیدگاه روان شناسی و قرآن کریم»، انسان پژوهی دینی، شماره ۲۷، سال ۱۳۹۱ ه. ش
- آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، ترجمه: محسن غروی، قم: پیرامید، ۱۳۹۵ ه. ش
- برک، لورای، روانشناسی رشد، ج ۱، ترجمه: یحیی سید محمدی، تهران: ارسباران، ۱۳۹۸ ه. ش
- بیابانی اسکویی محمد، «دعا پیوند انسان با خدا» سفینه، ویژه صحیفه سجادیه، شماره ۶، سال ۱۳۸۴ ه. ش
- جعفری هرفته، مجید و احمدی، محمدرضا، «الگوی کنترل پرخاشگری بر اساس آموزه‌های دینی»، روانشناسی و دین، شماره ۴، سال ۱۳۹۲ ه. ش
- خداپناهی، محمد، روان شناسی فیزیولوژیک، تهران: انتشارات سمت، سال ۱۳۹۵ ه. ش
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات، ترجمه: غلامرضا خسروی، تهران: مرتضوی، سال ۱۳۹۲ ه. ش
- سبحانی، جعفر، منشور عقاید امامیه، قم: موسسه امام صادق (ع)، ۱۳۷۶ ه. ش
- غزالی، محمد بن محمد، مشکاه الانوار، ترجمه: ناصر طباطبایی، تهران: مولی، ۱۳۸۹ ه. ش
- فرنزوی، استیون، روانشناسی اجتماعی، ترجمه: مهرداد فیروز بخت، تهران: انتشارات خدمات فرهنگی رسا، سال ۱۳۹۷ ه. ش
- فیروس، ای. جی؛ ترال، تیموچی جی، روانشناسی بالینی، ترجمه: مهرداد فیروز بخت، تهران: رشد، سال ۱۳۹۸ ه. ش
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ترجمه: حمیدرضا شیخی، قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سال ۱۳۹۶ ه. ش
- کلاتری، صمد؛ ادیبی مهدی؛ ربانی، رسول؛ احمدی، سیروس، «بررسی بی تفاوتی و نعدوستی در جامعه شهری ایران و عوامل موثر بر آن»، دو ماهنامه دانشور رفتار، شماره ۲۲، سال ۱۳۸۶ ه. ش
- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، تهران: دارکتب الاسلامیه، سال ۱۳۸۹ ه. ش
- محسنی، نیک چهر، نظریه ها در روانشناسی رشد، تهران: انتشارات پردیس، سال ۱۳۹۷ ه. ش
- منذری، عبدالعظیم بن عبدالقومی، الترغیب و الترهیب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، سال ۱۴۲۲ ه. ق
- نرم افزار جامع الاحادیث، دسترسی آنلاین در وب سایت: www.hadith.inoor.ir

– نریمانی محمد و آقا محمدیان، حمیدرضا «بررسی میزان خشونت مردان علیه زنان و متغیرهای مرتبط با آن در میان خانواده‌های ساکن در شهر اردبیل»، اصول بهداشت روانی، شماره ۲۸، سال ۱۳۸۴. ش
– نصر اصفهانی، محمد، اخلاق دینی در اندیشه شیعی، قم: نهانندی، سال ۱۳۷۸. ش

___ Abdi, S. (2007). Causal relation of perspective taking, emotional comparing, sex role orientation, self monitoring, and emotion regulation with emotional empathy of university students. Unpublished Master's thesis, University of Tabriz, Iran.

___ Akhtar S, Dolan A, Barlow J. Understanding the Relationship Between State Forgiveness and Psychological Wellbeing: A Qualitative Study. J Relig Health. 2017;56(2):450–463.

___ Anderson JW, Nunnolley PA. Private prayer associations with depression, anxiety and other health conditions: an analytical review of clinical studies. Postgrad Med. 2016 Sep;128(7):635-41.

___ Ballester J, Goldstein T, Goldstein B, Obreja M, Axelson D, Monk K, Hickey M, Iyengar S, Farchione T, Kupfer DJ, Brent D, Birmaher B. Is bipolar disorder specifically associated with aggression?. Bipolar Disord. 2012;14(3):283-90.

___ Cackowski S, Krause-Utz A, Van Eijk J, et al. Anger and aggression in borderline personality disorder and attention deficit hyperactivity disorder - does stress matter?. Borderline Personal Disord Emot Dysregul. 2017;4:6. Published 2017 Mar 17.

___ Chester DS, Merwin LM, DeWall CN. Maladaptive perfectionism's link to aggression and self-harm: Emotion regulation as a mechanism. Aggress Behav. 2015 Sep-Oct;41(5):443-54.

___ Enright, R. D. , Freedman, S. , & Rique, J. The psychology of interpersonal forgiveness. In R. D. Enright, & J. North (Eds.), Exploring forgiveness (pp. 46–62). Madison, WI: University of Wisconsin Press, (1998).

___ Fernandez E, Johnson SL. (2016). Anger in psychological disorders: Prevalence, presentation, etiology and prognostic implications. Clinical Psychology Review 46 (2016) 124–135.

___ Hook, J. N. Forgiveness, individualism and collectivism. Master of Science, Thesis, Virginia Commonweals University. (2007).

___ Matsuyuki, M. An examination of the process of forgiveness and the relationship among state forgiveness ,self compassion, and psychological well being experienced by Buddhists in the united states. A dissertation submitted in partial fulfillment of the Requirement for the degree of Doctor of Philosophy in the College of Education at the University of Kentucky, 2011.

___ Myerberg. L. FORGIVENESS AND SELF-REGULATION: Forgiveness as a Mechanism of Self-Regulation: An Ego-Depletion Model, Honors Thesis in Psychology University of Richmond, 2011.

___ Okuda M, Picazo J, Olfson M, et al. Prevalence and correlates of anger in the community: results from a national survey. *CNS Spectr.* 2015;20(2):130–139.

Thompson, L. Y. , Snyder, C. R. , Hoffman, L. , Michael, S. T. , Rasmussen, H. N. , Billings, L. S. Dispositional forgiveness of self, other, and situations. *Journal of Personality*, 73, 316–360. (2005).

___ Turgoose D, Murphy D. Anger and Aggression in UK Treatment-Seeking Veterans with PTSD. *Healthcare (Basel)*. 2018 Jul 21;6(3). pii: E86.

___ Ahmed S, Uneeb S, Bareaqa S, et al. (March 16, 2019) Prevalence of Anger in Medical Students: A Tertiary Care Experience from a Developing Country. *Cureus* 11(3): e4258.